

УДК [373.5.16:811.161.2]:808.5(043)

Н.Б. Голуб

<https://orcid.org/0000-0002-3736-9296>

ОЦІНЮВАЛЬНІ ЖАНРИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 10-11 КЛАСАХ ЛІЦЕЮ

Багаторічні дослідження співробітників відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України дали змогу виявити зниження в учнів інтересу до української мови. У визначенні перспектив використання здобутих знань, набутих умінь і навичок з української мови переважає відповідь «складання ЗНО».

Процеси реформування освіти в Україні сприяли пошукові шляхів і способів раціоналізації знань і вмінь. Зокрема, у концепції «Нова українська школа» зазначено: «Дитині недостатньо дати лише знання. Ще важливо навчити користуватися ними. Знання та вміння, взаємопов'язані з ціннісними орієнтирами учня, формують його життєві компетентності, потрібні для успішної самореалізації у житті, навчанні та праці» (Нова українська школа, с. 10).

Цими настановами керувалися автори нової програми з української мови для учнів 10-11 класу (Українська мова. Програма), кардинально оновлюючи зміст мовленнєвої лінії. Заміна уроків читання, аудіювання, говоріння й письма елементами практичної риторики спрямовує роботу вчителя на те, щоб навчити учнів ефективно користуватися мовними знаннями і вміннями. З цією метою до програми вперше введено інформаційні (представлення, пояснення, інструкція, повідомлення), діалогічні (бесіда, телефонна розмова, листування), оцінювальні (похвала, осуд, рецензія, характеристика) й етикетні (привітання, вибачення) жанри. Однак досі бракує досліджень, що скеровували б роботу вчителів, які у вишах не вивчали риторики й не мають достатнього досвіду.

В українській лінгводидактиці останнім часом зростає інтерес до шкільної риторики (Васьківська Г., Горошкіна О., Голуб Н., Караман С., Кучеренко І., Кучерук О., Ницета В., Тарасевич Я. та ін.), однак проблемі мовленнєвих жанрів (далі – МЖ) приділено недостатньо уваги. Здебільшого це статті, у яких обґрунтовано доцільність уведення МЖ у шкільну програму, з'ясування суті терміна «мовленнєвий жанр», зроблено спробу добору жанрів для окремих вікових категорій учнів (Галаєвська Л., Голуб Н., Груба Т., Ницета В.), для іноземців, що вивчають українську мову (Швець Г.).

Нерозв'язаною досі проблемою є робота з МЖ на уроках української мови в 10-11 класах. Учителі потребують методичних рекомендацій, чітких алгоритмічних приписів для оптимізації уроків практичної риторики.

Оцінювальні висловлення мають свої структурні й семантичні особливості. Проблемі вивчення природи й суті оцінки, способів вираження її присвячено праці О. Вольф, Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, І. Дьячкової, О. Шмельова та ін. учених.

У визначенні сутності оцінки як ключового слова для цієї категорії МЖ дослідники наголошують на ціннісному аспектові, оскільки в логіці оцінку розглядають як судження про цінність. Базою ж для формування рис характеру особистості є система цінностей, підмурівок якій варто закладати з дитинства. З наймолодшого віку дитина має усвідомлювати, чим їй варто дорожити у цьому житті, що оберігати, до чого ставитися з особливою пошаною, а чого остерігатися.

Для розуміння суті жанрів оцінювальних висловлень велике значення має усвідомлення ролі й функцій оцінки, а саме – стимулювання, заохочення, спонування.

Особливість духовної моралі (на відміну від практичної) визначає її здатність керувати не лише вчинками, але й бажаннями, почуттями, думками людини; дає змогу водночас реагувати на обставини, що склалися, і самому формувати чи впливати на формування тих обставин.

Античні філософи в моральному вихованні радили спиратися на гуманістичну ідею, згідно з якою в людині природою закладено прагнення добра, правди і краси. Для кожної людини важливе значення має інформація про цінності – загальнолюдські, для яких немає географічних меж, національності й віку, національні (характерні для окремої нації), державні, культурні, родинні, особистісні.

Здавна оцінюванню піддавали працьовитість і лінощі; сміливість і боягузтво; дотримання й недотримання слова; правдивість і обман; безкорисливість і користолюбство; терпимість (толерантність) і нетерпимість та ін.

Оцінку виявляємо в численних фразеологізмах, афоризмах. Вона може бути обмежена елементами, меншими за слово, а може характеризувати групу слів чи навіть висловлення. Зокрема, оцінку містять морфеми (**премудрий**, **антигуманний**, **ультра**модний; **пальтечко**, **дівчисько**, **ручище**, **дітоньки**; **донечка**, **Мартуся**, **Сергійко**, **Назарик**, **дочка** – **донечка**; **син** – **синочок**) слова (маячня; старанний, охайний; молодчина; верзти, чалапати); фраза (старанний учень, майстерна робота, написано лівою ногою, виконано ідеально).

Мета оцінювальних жанрів – формування ціннісних орієнтацій, ціннісного ставлення учнів до себе, до всього, що їх оточує, стимулювання прагнення до самовдосконалення й розвитку. Мета і визначає життєву важливість і доцільність цих МЖ.

Об'єктами оцінювального висловлення може бути особа, явище, предмет, подія, тобто все, що оточує людину. Предмети оцінювання – це зовнішність, вчинок, поведінка, звички, дії, риси характеру (якщо це людина), зміст, форма, спрямування (якщо це, наприклад, книга).

Основні принципи побудови тексту оцінювального жанру – об'єктивність, тактовність, почуття міри. Будь-яке оцінювальне висловлення має бути аргументованим і переконливим, містити позитивні елементи; у ньому має бути дотримано відповідності змісту заявленій тезі; нейтральна або доброзичлива тональність голосу.

Оцінювання зазвичай здійснюють за різними ознаками: правильно/неправильно; важливо/неважливо; добре/погано; змістовно/незмістовно; повно/поверхнево; красиво/некрасиво і под. Причому в основу одного жанру може бути покладено одну чи кілька ознак.

До оцінювальних жанрів відносять зауваження, похвалу, осуд, критику, характеристику, рецензію та ін.

Похвала й осуд – однотипні жанри, що у структурі мають такі складники: об'єкт, предмет оцінювання; оцінне ставлення (позитивне чи негативне); підстави для оцінки; класифікація оцінки. Ці компоненти мають у похвалі й осудові різне наповнення (змістове і словесне), зумовлене комунікативною полярністю висловлювання.

Під осудом розуміємо жанр мовлення, у якому мовець висловлює негативну оцінку вчинку (ознак, рис тощо), розраховуючи викликати його несприйняття негативну емоційну реакцію.

Похвалу розглядають як жанр мовлення, у якому висловлюють позитивну оцінку вчинку (поведінки, рис характеру, стилю життя, манер, мовлення тощо) адресата, розраховуючи викликати його позитивну емоційну реакцію.

Похвала передбачає також оцінювання знань, умінь людини. Щоб одержати похвалу, потрібно щось відповідне зробити, проявити себе з позитивної сторони. З історії риторики відомо також, що давні ритори практикували складання похвали не лише людям, але й речам, явищам, окремим рисам, подіям. Наприклад, осені, лінощам, школі, красномовству.

За комунікативною ціллю близьким до похвали є комплімент, адже в основу обох покладено позитивне оцінювання. Для похвали позитивна оцінка «є основною ціллю, а для комплімента – способом повідомити про добрі почуття, добре ставлення» (Иссерс, 2008, с. 178). Похвалу ще називають «оцінюванням досягнень» (Иссерс, 2008, с. 179).

В оцінювальному висловленні мовець має спиратися не лише на власну суб'єктивну думку, але й на загальноприйняті уявлення про те, що таке *добре* й що таке *погано*.

Усі вчинки поділять на дві групи: 1) які оцінюють однозначно, оскільки оцінку співвідносять із нормами суспільства; 2) які можна оцінювати по-різному, залежно від суб'єктивного до них ставлення, оскільки вони прямо не співвідносяться з нормами.

Варто привертати увагу до висловлень, у яких оцінюють поведінку, риси, дії чи ін. осіб, що не беруть участі у спілкуванні. Якщо

ця людина – член вашого колективу, то варто знати, що не можна давати негативну оцінку вчинкові людини, якщо вона відсутня. Це поганий тон.

Під час читання книг зосереджуємося на поведінці героїв, учимося аналізувати вчинки героїв і давати їм оцінку. У спілкуванні з учнями доцільно використовувати формулювання норми поведінки як осуд: «Негарно бути жадним», «Не треба телефонною розмовою привертати до себе увагу в громадському транспорті», «Не годиться гарній людині так поводитися», «Така поведінка заслуговує осуду».

Такі висловлення дещо пом'якшують осуд, у них є ознаки заборони й імперативу. Бувають ситуації, коли автор не може чи не хоче відкрито заявити про свої комунікативні наміри і висловити прямо оцінку, особливо негативну. Згідно з принципами ввічливості, радять інколи вдаватися до непрямого висловлення своєї думки (оцінки), використовуючи іронію, запитання тощо: «Вам не сподобалося?» – «Мені здається, що цю пісню потрібно співати по-іншому». «Мабуть, у мене дещо зависокі очікування», «У нас, очевидно, смаки різняться» (відповідь не відповідає запитанню).

Називають різні мотиви похвали:

1) привернення до себе уваги, намагання сподобатися, показати своє ставлення;

2) вдячність за послугу;

3) бажання одержати щось у відповідь;

4) нейтралізування комунікативних невдач;

5) бажання покращити стосунки;

6) намагання підтримувати контакт з людиною тощо (Кормиліцина & Шамьєнова, 1999, с. 259–262).

Щоб похвала не набула ознак лестощів, варто бути щирими у своїх намірах, правильно обирати предмет похвали. Наприклад, якщо людина втомлена, виснажена чи перебуває під впливом життєвої невдачі, потрясіння, не варто говорити про те, який у неї неперевершений вигляд.

Системному впровадженню жанрів сприятиме, по-перше, засвоєння ознак МЖ на окремих уроках (згідно з програмою); 2) активізація МЖ на інших уроках залученням їх через завдання до текстів.

Роботу з жанрами проводимо за таким алгоритмом:

1) ознайомлення із МЖ;

2) обґрунтування важливості;

3) виявлення зразків у текстах художніх творів, у фразеологізмах;

4) збагачення активного словника відповідною лексикою;

5) аналіз ситуацій, у яких конкретний МЖ важливий;

6) написання й виголошення тесту МЖ;

7) удосконалення й аналіз текстів та ін..

Пропонуємо, зокрема, такі вправи і завдання:

1. Прочитайте слова, випишіть ті, що містять оцінку. З якою комунікативною метою їх доцільно вживати? Чи всі вони сприяють гармонізації стосунків?

Слівце, хуторець, хлопчєня, жовтодзьоб, дівчєсько; сїромаха; грамотїй, розумник, неотєса, невіглас; бїдолашний, одчайдух, заповзятець, збитошник, телепень, бурмило, вертїй, лїнюх, грєчкосїй, телепень, дрїмайло, харциз, коверзуха, сукєнка, щєбетушка, носодєр, дурисвіт, грошолєб, крутїй, бєзчєсник, нудисвіт, мерзота, мерзопакосник, телепень, сушиголова, шкїродравець, шарлатан, збитошник, злостивець; невісточка.

2. Укладїть і запишіть словник уживаних лексичних одиниць для жанру осуду.

3. Прочитайте уривки творів В. Лиса. Що з прочитаного вартє осуду, а що – похвали? Чому?

1. Стара бабуся, у якої по зморшкуватому обличчю текли сльози, простягла руку і сказала:

– Людоньки, продайте хоч пївхлїбини. Я вжє п'ятий дєнь рїски в ротї не мала.

Люди з хлїбом завагалися. Одна, друга жїнка, за ними хлопець поспїшно покинули подвїр'я. І тут молода жїнка простягнула їй свою хлїбину.

– Візьмїть. Ми якось обїдемося... (за В. Лисом).

2. А найогиднїше використання Інтернету для поширення суїцидних ідей і порад та системи впливу на крихкї юнї душі, що призводить до трагедїї. А ще десятки методів розповсюдження компромату...Щє шантаж, і огиднї коментарї навїть стосовно щойно померлих людей (В. Лис).

4. Прочитайте фразеологізми. Пояснїть значєння їх. Які з них містять оцінку?

1. Господиня: три городи одна диня. 2. Грєчана каша сама себе хвалить. 3. Задер носа – і кочєргою не дїстанєш. 4. Забули воли, як тєлятами були. 5. Не дивись високо – запорошиш око. 6. Любуєтьєся сам собою, як чорт писанкою. 7. Торохтить Солоха, як дїжка з горохом. 8. Багато диму – мало тепла. 9. Ти б, метєлику, не дужє пишавєся: сам учора гусїнню був.

Для результативностї комунікативного акту мовцєві необхідно дїяти вїдповїдно до своїх комунікативних намірів і рольових ознак.

Системна робота з МЖ на уроках української мови сприяє активізації значного масиву теоретичного мовного матерїалу, надання їйому життєвої сили й дїєвостї і водночас посиленню мотивації вивчати мову, формуванню чїтких перспектив застосування здобутих знань і набутих умїнь. Володіння МЖ – також надїйний засїб подолання невпєвненостї в собі, надмірної сором'язливостї, що є бар'єрами у становленнї особистостї й соціалізації її.

Список використаної літератури:

1. **Нова українська школа.** Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
2. **Українська мова.** Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання/ 10-11 кл. Рівень стандарту. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58800/>.
3. **Иссерс О.С.** Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Изд. 5-е. М.: Издво ЛКИ. 2008. 288 с.
4. **Кормилицына М.А., Шамьенова Г.Р.** Категория вежливости в оценочных речевых жанрах. Жанры речи: Сборник научных статей. Саратов: Колледж, 1999. С. 256-262.

References

1. **Nova ukrainska shkola.** Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>. [in Ukrainian]
2. **Ukrainska mova.** Prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv z ukrainskoiu movoiu navchannia/ 10-11 kl. Riven standartu. Retrieved from: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58800/> [in Ukrainian]
3. **Yssers, O. S.** (2008) Kommyunkatyvnye stratehyy y taktyky russkoi rechy. Yzd. 5-e. M.: Yzdvo LKY. [in Russian]
4. **Kormylytsyna, M.A., Shamenova, H.R.** (1999) Katehoryia vvezhlyvosty v otsenochnykh rechevykh zhanrakh. Zhanry rechy: Sbornyk nauchnykh statei. Saratov: Kolledzh. S. 256–262. [in Russian]

Голуб Н.Б. Оцінювальні жанри на уроках української мови в 10-11 класах ліцею.

У статті вмотивовано введення мовленнєвих жанрів до шкільної програми з української мови для 10-11 класів (рівень стандарту). Визначено лакуни в українській лінгводидактиці, пов'язані з проблемою навчання шкільної риторики. З'ясовано сутність і характер оцінювальних жанрів, визначено особливості структури й семантики термінів, схарактеризовано жанри *осуд* і *похвала*. Наголошено на важливості й життєвій доцільності цих жанрів, на ціннісному аспектові в підготовці текстів висловлень оцінювальних жанрів. Окреслено мету оцінювальних жанрів, визначено об'єкти і предмети оцінювання. Запропоновано алгоритм за яким організовуємо роботу з жанрами на уроках української мови, зразки вправ і завдань.

Ключові слова: шкільна риторика, мовленнєвий жанр, оцінні жанри, похвала, осуд, висловлення.

Голуб Н.Б. Оцінювальні жанри на уроках української мови в 10-11 класах ліцею.

Поява статті зумовлена процесами реформування загальної середньої освіти в Україні. Одним із важливих завдань модернізації є перегляд змістового компонента кожного шкільного предмета з метою вилучення зайвого, такого, що перевантажує школярів і не є життєво доцільним. Відповідно до таких завдань розроблено нову програму з української мови для учнів 10-11 класів (рівень стандарту).

Експериментальні дослідження співробітників відділу навчання української мови Інституту педагогіки НАПН України дали змогу виявити зниження інтересу до української мови як шкільного предмета й суспільного явища.

У статті вмотивовано введення мовленнєвих жанрів до шкільної програми з української мови для 10-11 класів (рівень стандарту). Визначено лакуни в українській лінгводидактиці, пов'язані з проблемою навчання шкільної риторики. З'ясовано сутність і характер оцінювальних жанрів, визначено особливості структури й семантики термінів, схарактеризовано жанри *осуд* і *похвала*. Наголошено на важливості й життєвій доцільності цих жанрів, на ціннісному аспектові в підготовці текстів висловлень оцінювальних жанрів. Окреслено мету оцінювальних жанрів, визначено об'єкти і предмети оцінювання. Запропоновано алгоритм за яким організовуємо роботу з жанрами на уроках української мови, зразки вправ і завдань.

Ключові слова: шкільна риторика, мовленнєвий жанр, оцінні жанри, похвала, осуд, висловлення.

Holub N.B. Assessment genres on Ukrainian language lessons in 10-11 grades of lyceum.

Publication of the article is motivated by reforming processes of general secondary education in Ukraine. One of the important tasks of modernization is to review the content component of each school subject in order to remove everything that overloads schoolchildren but is not vital. In accordance with such tasks, a new Ukrainian language program for 10-11 grade students (standard level) has been developed.

Experimental research of Ukrainian language teaching staff at the Institute of Pedagogy of the National Academy of Science of Ukraine has shown that interest in

Ukrainian language as a school subject and a social phenomenon has diminished. The article justified introduction of speech genres into a Ukrainian language school program for 10-11 grades (standard level). Gaps in Ukrainian linguodidactics related to the problem of teaching school rhetoric are determined. The essence and character of assessment genres are determined, features of the structure and semantics of terms are determined, genres of criticism and praise are described. An emphasis is put on importance and meaningfulness of these genres, on value aspect in preparation of speeches of assessment genres. The purpose of assessment genres is outlined, objects and subjects are defined. An algorithm for organizing work with genres on Ukrainian language lessons, examples of exercises and tasks is offered.

Key words: school rhetoric, speech genre, assessment genres, praise, criticism, statement.